

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԻ ԴԻՄԱԽԵՂՈՒՄԸ

ՏԱՅՔՈՒՄ 16-17-ԸՆԴ ԴԴ.

(Թորթումի գավառի օրինակով) ¹

Արկադի Ա. Ակոպով

Արմեն Ս. Հայրապետյան

ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, Գյումրի, ՀՀ

Ամփոփում

Նախաբան. Ուսումնասիրությունը քննության է ենթարկում Տայք պատմական նահանգում XVI–XVII դարերում տեղի ունեցած ժողովրդագրական և կրոնական փոխակերպումները, որոնք վերաբերում էին հայկական բնակչությանը: Առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվել խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում էրզրումի նահանգի կազմում ընդգրկված հայաշատ Թորթումի գավառին: Մեթոդներ և նյութեր. Աշխատանքում կիրառվել են պատմահամեմատական, ինչպես նաև սկզբնաղբյուրների համադրության և վերլուծության մեթոդները: Վերլուծություն. Հիմնվելով առաջնային աղբյուրների և օսմանյան հարկացուցակների վրա՝ աշխատանքը ներկայացնում է բնակչության դինամիկայի, գյուղական և քաղաքային ընտանիքների բարդ կառուցվածքի, ինչպես նաև էթնո-կրոնական ժողովրդագրության զարգացման համապարփակ վերլուծություն՝ լայնածավալ քաղաքական և ռազմական ճնշումների պայմաններում: Գործածված տվյալները ցույց են տալիս, որ այդ ժամանակահատվածում Տայքում տեղի է ունեցել խոր ժողովրդագրական ճգնաժամ՝ բնորոշվող ընդհանուր բնակչության թվի զգալի անկմամբ: Բազմաթիվ գյուղեր ամայացել կամ անցել են մուսուլման ներգաղթյալների ազդեցության ոլորտ: Այս իրադարձություններին ուղեկցել են նաև էական կրոնական փոփոխություններ, որոնք հանգեցրել են հայկական բնակչության մի մասի աստիճանական իսլամացմանը և քրիստոնյա մեծամասնության վերափոխմանը փոքրամասնության: Ուսում-

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ 25RG-6A091 գիտական թեմայի շրջանակներում:

նախընտրվել են այն գործոնները, որոնք նպաստել են այս գործընթացներին, ներառյալ պատերազմները, վերաբնակեցումները և Օսմանյան կայսրության հարկային քաղաքականությունը: *Հեղինակների ներդրումը*. Հոդվածը գրվել է հեղինակների համատեղ ջանքերով: *Արդյունքներ*. XVII դարի առաջին կեսին Տայքում արձանագրված ժողովրդագրական ճգնաժամի հետևանքով տարածաշրջանի բնակչությունը նվազեց շուրջ երկու երրորդով: Այդ գործընթացին զուգահեռ ձևավորվեցին նաև էթնո-կրոնական խորքային փոփոխություններ. նախկինում գերիշխող քրիստոնյա մեծամասնությունը աստիճանաբար վերածվեց փոքրամասնության, իսկ մահմեդական տարրը հաստատեց իր բացարձակ գերակայությունը:

Բանալի բառեր` *Տայք, հայկական բնակչություն, ժողովրդագրական փոփոխություններ, էթնո-կրոնական փոխակերպում, վերաբնակեցում, իսլամացում, Օսմանյան կայսրություն, միգրացիա, ժողովրդագրական ճգնաժամ, քրիստոնեություն:*

Ինչպես հղել` Ակոպով Ա., Հայրապետյան Ա. *Ժողովրդագրական պատկերի դիմախեղումը Տայքում 16-17-րդ դարերում (Թորթումի գավառի օրինակով)* // ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Գյումրի, 2025: Հ. 2(28): 30- 44 էջեր:

DOI:10.52971/18294316-2025.28.2-30

DISTORTION OF THE DEMOGRAPHIC LANDSCAPE IN TAYK IN THE 16TH–17TH CENTURIES (A Case Study of the District of Tortum)

Arkadi A. Akopov

Armen S. Hayrapetyan

Shirak Center for Armenian Studies, National Academy of Sciences, Gyumri, RA

Abstract

Introduction: The study examines the demographic and religious transformations that took place among the Armenian population in the historical province of Tayk during the 16th–17th centuries. Particular attention is given to the Armenian-populated district of Tortum, which was part of the Erzurum province during the period under consideration. **Methods and Materials:** The research employs historical-comparative methods, as well as the analysis and correlation of primary sources. **Analysis:** Based on primary sources and the Ottoman tax registers, the study provides a comprehensive analysis of population dynamics, the complex structure of rural and urban households, and the development of ethno-confessional demography under conditions of extensive political and military pressure. The available data indicate that during this period Tayk experienced a profound demographic crisis, characterized by a significant decline in the total population. Many villages were depopulated or fell under the influence of Muslim immigrants. Those events were accompanied by significant religious changes that led to the gradual Islamisation of part of the Armenian population and the transformation of the Christian majority into a minority. The study also explores the factors that contributed to those processes, including wars, resettlements, and the Ottoman Empire's taxation policy. **Results:** In the first half of the 17th century, Tayk underwent a

deep demographic crisis that resulted in a reduction of the region's population by nearly two-thirds. Parallel to this process, profound ethno-religious transformations occurred: the formerly dominant Christian majority gradually turned into a minority, while the Muslim element established absolute predominance. *Authors' contribution:* The article was written through the joint efforts of the authors.

Key words: *Tayk, Armenian population, demographic changes, ethno-confessional transformation, resettlement, Islamization, the Ottoman Empire, migration, population crisis, Christianity.*

Citation: Akopov A., Hayrapetyan A. *Distortion of the Demographic Landscape in Tayk in the 16th–17th Centuries (A Case Study of the District of Tortum).* // “Scientific Works” of SCAS NAS of RA. Gyumri, 2025. Vol. 2(28), 30–44 pp., DOI:10.52971/18294316-2025.28.2-30

Ն Ա Խ Ա Ր Ա Ն. Պատմական Հայաստանի հյուսիսարևմտյան նահանգ Տայքը XVI-XVII դարերում ենթարկվեց էական քաղաքական, ժողովրդագրական և կրոնական փոփոխությունների: Դա պայմանավորված էր Օսմանյան կայսրության տարածքային ընդլայնմամբ, ինչպես նաև կայսրության ներսում տեղի ունեցած վարչական, քաղաքական և սոցիալական վերափոխություններով, որոնք լուրջ ազդեցություն ունեցան Տայքի ժողովրդագրական և էթնո-կրոնական պատկերի վրա՝ հատկապես հայ բնակչության կրոնական պատկանելության և ինքնության փոփոխության տեսանկյունից: Հոդվածում դիտարկվում է պատմական նահանգն Օսմանյան կայսրության վարչական և քաղաքական համակարգում, բնակչության հաշվառման մեթոդաբանական առանձնահատկությունները, էթնո-կրոնական պատկերի ձևավորումը, ինչպես նաև XVII դ. սկսված իսլամացման գործընթացը:

Հոդվածի գիտական նորությունը դրսևորվում է մի քանի մակարդակներում: Նախ՝ ի տարբերություն նախորդ ուսումնասիրությունների, այն անդրադառնում է Տայքի իսլամացման խնդրին՝ դիտարկելով ոչ միայն վարչական և քաղաքական, այլև տեղական սոցիալ-տնտեսական գործոնները: Բացի այդ, հոդվածում օգտագործված են սկզբնաղբյուրներ, որոնք մինչ այժմ մասնագիտական գրականության մեջ համալիր վերլուծության չեն ենթարկվել: Հատուկ ուշադրություն է դարձվել Օսմանյան հարկային մատյաններում արտացոլված վիճակագրական տվյալների վերլուծությանը: Հոդվածը նպատակ ունի խթանել հետաքրքրությունը թեմայի նկատմամբ ինչպես հայագիտության, այնպես էլ օսմանագիտության ոլորտներում:

Տայքն Օսմանյան կայսրության վարչաքաղաքական համակարգում

Օսմանյան կայսրությունը, որը ձևավորվեց XIII դարի վերջում, իր ուշադրությունը դեպի Արևելք դարձրեց XIV դարի վերջին քառորդին: XV դ. երկրորդ կեսից սկսվեցին օսմանցիների ներխուժումները Հայաստանի արևմտյան նահանգներ: XVI դարի սկզբից սկսած՝ Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Պարսկաստանի միջև ծավալվեց կատաղի մրցակցություն Հայաստանի վրա տիրապետություն հաստատելու համար: Մոտ մեկուկես դար տևած պատերազմները ավարտվեցին 1639 թվականի Քասր-ի Շիրինի հաշտության պայմանագրով, որը ամրագրեց օսմանյան բանակի հաղթանակը:

Արևմտյան հայկական նահանգների նվաճումից հետո օսմանյան իշխանությունները ձեռնարկեցին միջոցառումներ՝ դրանք լիովին ներառելու կայսրության վարչական և քաղաքական համակարգի մեջ: Այս ծրագրի իրագործման հիմնական գործիքը

եղան պարբերական վարչատարածքային բարեփոխումները, որոնք ուղղված էին ոչ միայն վարչաքաղաքական կառուցվածքի, այլև տարածաշրջանի ժողովրդագրական պատկերի փոփոխությանը [13, էջ 285]: Նվաճված տարածքների բաժանումը մեծ ու փոքր վարչական միավորների՝ նահանգների և գավառների, ծառայում էր կայսրության վերահսկողությունը ամրապնդելու և տարածաշրջանի էթնո-ժողովրդագրական կառուցվածքը համակարգված կերպով փոխելու նպատակին:

Թուրք պատմիչ Ֆերիդուն բեյի տեղեկությունների համաձայն՝ XVI դարում պատմական Տայքի տարածքը ներառված էր Էրզրումի, Ախալցխայի և Կարսի էյալեթների կազմի մեջ, մասնավորապես՝ Թորթումի և Մամրվանի գավառները միացվել էին Էրզրումին, Օլթիի և Բերդագրակի գավառները՝ Ախալցխային, իսկ Գյոլեն՝ Կարսին [5, էջեր 219-220]: Սակայն պետք է նշել, որ Ֆերիդուն բեյի տեղեկությունները թերի են, քանի որ հեղինակը չի անդրադառնում Տայքի մի շարք այլ շրջանների ճակատագրին: Կարելի է ենթադրել, որ պատմական նահանգի մնացած հատվածներն էլ ներառվել են նշված վարչական միավորների կազմի մեջ:

Տայքի XVI դարի վարչական և ժողովրդագրական պատկերի վերաբերյալ հետաքրքիր տվյալներ են պահպանվել նաև «Գուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթարում», որտեղ հիշատակվում են Բանակի սանջակը՝ իր Բանակ, Քիամիսիս և Փանագլերտ նահիեններով [20, էջեր 558-559], Օլթիի սանջակը՝ իր Քեթխուրթ, Մզվարի, Չրդիլի, Բարդուս, Անձավ, Արսադ, Չանուչուր նահիեններով [20, էջեր 595-603], ինչպես նաև՝ Փոքր Արդահան գավառը [20, էջ 499]:

Նվաճված շրջաններում վարչական և տարածքային բարեփոխումները շարունակվեցին նաև XVII դարում: Ըստ Քյաթիբ Չելեբիի զեկույցի՝ XVII դարի առաջին կեսին իրականացված բարեփոխումների արդյունքում պատմական Տայքի տարածքը բաժանվեց Ախալցխայի և Էրզրումի էյալեթների միջև: Ախալցխայի էյալեթը ներառում էր Սոքեն (Օլթի), Բանակը, Մամրվանը, Բերդագրակը և Գյոլեն՝ որպես Փոքր Արդահանի մաս, մինչդեռ Էրզրումի էյալեթին էին պատկանում Թորթումն ու Մամրվանը [5, էջ 41]:

Թուրք պատմիչ Էվլյա Չելեբիի վկայությամբ՝ XVII դարի երկրորդ կեսին տարածաշրջանում իրականացվեց հերթական վարչական բարեփոխումը: Տայքին պատկանող տարածքները միացվեցին Օլթի, Բանակ, Բերդագրակ, Արտանուջ և Լիվանե գավառներին [6, էջ 26]: Թորթումն ու Մամրվանը մնացին Էրզրումի էյալեթի կազմում, իսկ Գյոլեն՝ որպես Փոքր Արդահանի գավառի մաս, կրկին ներառվեց Կարսի էյալեթի մեջ [6, էջեր 26-27]:

Օսմանյան իշխանությունների կողմից Արևմտյան Հայաստանում իրականացված հաջորդ վարչատարածքային բարեփոխումը տեղի ունեցավ XVII դարի վերջին: Ըստ «Չըլդըրի էյալեթի Ջաֆա դավթարի»՝ Տայքի բոլոր գավառները ներառվեցին Ախալցխայի էյալեթի կազմում՝ բացառությամբ Թորթումի գավառի, որը, ինչպես նախկինում, մնաց Էրզրումի էյալեթի կազմում [22, էջեր 100-204]:

Օսմանյան կայսրության արևելյան նահանգներում վարչատարածքային բարեփոխումները շարունակվեցին մինչև XX դարի սկիզբը: Դրանց հաճախականությունը պայմանավորված էր կայսրության ռազմական և քաղաքական շահերով և նպատակ

ուներ ամրապնդելու ու կայունացնելու կենտրոնական իշխանության վերահսկողությունը սահմանային շրջանների նկատմամբ:

Տայքի էթնո-կրոնական պատկերը XVI դ. երկրորդ կեսին

XVI–XVII դարերում Տայքում տեղի ունեցած ժողովրդագրական գործընթացների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ոչ միայն վերականգնել Հյուսիսային Հայաստանի ամբողջական ժողովրդագրական պատկերը, այլև բացահայտել սոցիալ-տնտեսական զարգացման ընթացքը և գնահատել էթնո-դավանաբանական փոփոխությունների ազդեցությունը: Միննույն ժամանակ, ուսումնասիրությունը բարդանում է այն հանգամանքով, որ մեզ հասած աղբյուրները հատվածական են, իսկ դրանցում պարունակվող տեղեկությունները՝ հաճախ հակասական:

Տայքի և մասնավորապես՝ Թորթումի գավառի բնակչության մասին վիճակագրական տվյալներ պահպանվել են տարբեր աղբյուրներում: Դրանց թվում են օսմանյան վարչական և հարկային մատյանները, հայ մատենագիտների վկայությունները և եկեղեցական մատյանները: Սակայն այս աղբյուրներից յուրաքանչյուրը ստեղծվել է որոշակի նպատակի համար և սահմանափակ արժեք ունի վիճակագրական տեսանկյունից: Օսմանյան հարկային ցուցակների հիմնական նպատակը հարկերի հավաքագրումն էր, ուստի դրանք սովորաբար ընդգրկում էին միայն հարկատու տղամարդկանց: Ինչ վերաբերում է պատրիարքական մատյաններին, ապա դրանք երբեք ամբողջությամբ չեն հրատարակվել, իսկ դրանցում հայերի թիվը դիտավորյալ նվազեցվել է՝ հարկային բեռը թեթևացնելու նպատակով [1, էջեր 117-118]: Սեռային տարբերակման, ընտանիքի կազմի և բնակչության ճշգրիտ հաշվառման առումով թուրքական պաշտոնական տարեգրքերն (սալնամե) ու մարդահամարները նույնպես չափազանց անկատար էին: Պաշտոնյաները հաճախ բավարարվում էին գյուղական ավագների տրամադրած տեղեկություններով, որոնք դիտավորյալ չափազանցված էին և զգալիորեն տարբերվում էին իրականությունից:

Այս իրավիճակում առավել հուսալի մեթոդ է համարվում գավառների և էյալետների գյուղերի ընտանեկան հաշվառումը՝ յուրաքանչյուր ընտանիքի անդամների միջին թվաքանակի որոշմամբ: Ըստ աղբյուրների՝ հայկական գյուղացիական ընտանիքներն սովորաբար մեծ էին: Քաղաքներում ընդարձակ ընտանիքները հազվադեպ էին անցնում 15–20 հոգուց, մինչդեռ գյուղերում հանդիպում էին 30, 40 և անգամ 50 հոգանոց տնտեսություններ [3, էջեր 216-217]: Այս երևույթը բացատրվում է ոչ միայն հողի մասնատումից խուսափելու անհրաժեշտությամբ, այլև սեփականության և անձնական անվտանգության ապահովման ձգտումով: Ակադեմիկոս Ա. Մելքոնյանի դիտարկմամբ՝ հայկական ընտանիքում միջին անդամների թիվը 8 էր, թուրքականում՝ 6–7, իսկ քրդականում՝ ավելի քիչ [11, էջեր 111-112]: Մեր կարծիքով, Արևմտյան Հայաստանի մյուս շրջանների համար բնորոշ հաշվարկային բանաձևը կիրառելի է նաև Տայքի դեպքում:

Համեմատելով հայերեն, վրացերեն և օսմանյան աղբյուրները՝ կարելի է հստակ տեսնել, որ թեև նախորդ դարաշրջաններում Տայքում տեղի էին ունեցել հայերի համար անբարենպաստ էթնիկական փոփոխություններ, այնուամենայնիվ մինչև առնվազն XVI դարի երկրորդ կեսը բնակչության մեծամասնությունը կազմում էր տեղական հայկական բնակչությունը (թե՛ առաքելական, թե՛ ուղղափառ): Օսմանյան հարկային մատյանների հա-

մակդմանի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ բնակչության բացարձակ մեծամասնությունն ուներ հայկական կամ վրացական անուններ կամ անուններ, որոնք լայնորեն տարածված էին այդ էթնիկ խմբերի շրջանում [19, էջեր 332-392; 21, էջեր 98-160 և 237-308]:

Թեև օսմանյան հարկային մատյանները ամբողջական չեն և լիարժեք չեն արտացոլում կայսրության բնակչության էթնիկական, ժողովրդագրական և կրոնական կազմը, այնուամենայնիվ դրանք առաջին վիճակագրական փաստաթղթերն են և բացառիկ կարևորություն ունեն ժողովրդագրական գործընթացները ուսումնասիրողների համար:

Թորթումի գավառը 1574 թ. Օսմանյան հարկային գրանցամատյանով ունեցել է 73 բնակավայր և 1,680 ծուխ [21, էջեր 237–293]՝ մոտ 13,440 բնակչով: Հայերը տեղաբաշխված էին անհավասարաչափ. նրանք կազմում էին բնակչության ավելի քան երկու-երրորդը Թորթումի գավառի Թորթում, Լսկավ և Աղջրիկ նահիեներում, մինչդեռ հյուսիսում՝ Խախուի նահիեում, նրանց բաժինը փոքր էր: Այս տարածքում զգալի թվով վրացի բնակչություն կար, ինչը կարելի է բացատրել Տայքի կարևոր հոգևոր կենտրոնների՝ Օշկվանք և Խախու վանական համալիրների առկայությամբ: Ի դեպ, Թորթումի գավառում և, ինչու չէ, ողջ Տայքում ապրող քաղքեղոնական կամ ուղղափառ ազգաբնակչության մասին հայ պատմագիտության մեջ կա հետաքրքիր տեսակետ: Հայ պատմիչ Հակոբ Կարնեցին գրում է. «Եւ էին բնակիչք երկրիս կէս Հայ ազգաւ և կէսն կրօնիւք Վրացի, բայց Հայի լեզուաւ խօսէին» [12, էջ 18]: Խնդրին անդրադարձել է նաև Հ. Տաշյանը, ում կարծիքով. «Հայ ազգաւ և կրօնիւք Վրացի՝ հակադրութիւն են կրօնական տեսակետով, ոչ թէ ազգային, ինչպէս արդէն «հայի լեզուաւ» կը ցուցնէ: Ասոնք «վրացի» էին այնպէս՝ ինչպէս այսօր «Firengi» կամ «Փրանկ» Հայեր: Ինչպէս Բիւզանդեանց իշխանութեան ներքև ունեցած ենք նաև շատ բազմաթիւ «հոռոմ» Հայեր, որոնցմէ այսօր ալ կան յունաձէս, բայց տակաւին հայախօս Հայ-Հոռոմներ, նոյնպէս պատմութեան բերմամբ ունեցած ենք «կրօնիւք վրացի» Հայեր – չհաշուելով լիովին վրացած՝ ինչպէս նաև յունացած ու կորսուած Հայերու բազմութիւն մը» [14, էջեր 68-69]:

Ընդհանուր առմամբ, պատմական Տայքի համար ունենք հետևյալ պատկերը:

Աղյուսակ 1.

Տայքի բնակչությունն ըստ գավառների (XVI դ. երկրորդ կես)

№	Գավառը	Բնակավայրերի թիվը	Ծխերի թիվը	Քրիստոնյա	Մահմեդական	Բնակչության թիվը
1	Թորթում	73	1,680	1,344	336	13,104
2	Բերդագրակ	60	2,299	2,299	-	18,392
3	Պարխար	27	810	648	162	6,318
4	Տայոցքար	40	1,258	941	317	9,747
5	Օլթի	101	3,082	2,940	142	24,514
6	Մամրվան	96	1,555	1,244	311	12,129
7	Բանակ	61	1,790	1,432	358	13,962
8	Գյոլե	40	1,200	960	240	9,360
Ընդամենը		498	13,674	11,808	1,866	107,526

Տայքի մի շարք բնակավայրերում նկատվել է յուրահատուկ երևույթ, որը գործնականում չի հանդիպում Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջաններում: Դա վկայում է ընտանիքի շրջանակներում առկա զուգահեռ անունային (օնոմաստիկ) ավանդույթի գոյության մասին: Օրինակ կարելի է բերել այն դեպքերը, երբ հայրը կրում է վրացական անուն, իսկ որդին՝ հայկական, կամ նույն ընտանիքի եղբայրները տարբեր էթնիկական խմբերի անուններ ունեն: Այսպես, Թորթումի գավառի Քջխա գյուղի բնակիչ Իբրահիմը, ով Իվանի որդին էր, իր որդուն տվել է Հակոբ անունը: Օջքվանք գյուղի բնակիչ Գիորգին երկու որդի է ունեցել՝ Օվկեթ և Հակոբ, իսկ Բեթղար գյուղի բնակիչ Գիորգիի հայրը Խաչատուր էր [21, էջեր 249, 258, 285–286]: նմանատիպ բազմաթիվ դեպքերի ենք հանդիպում Տայքի մյուս գավառներում ևս: Բանակի գավառի Թխասքուրք գյուղի բնակիչ Բեքայի որդին Ազատն էր, Նորբերդ գյուղի քահանայի երկու որդիներից մեկը Հովսեփ անունն է ունեցել, մյուսը՝ Սաբա [19, էջեր 344, 386]: Բերդագրակ գավառի Կիսկիմ գյուղի բնակիչ Սաբան ունեցել է Ավագ անունով որդի: Որջնհաղ գյուղի բնակիչ Գրիգորի հայրանունը Մախորոբեղ էր [21, էջեր 297, 302]: Մամրվան գավառի Խանիրվերք գյուղի բնակիչ Մարտիրոսի հայրանունը Խվաջե էր, Վերին Խորխոր գյուղի բնակիչ Ղազարի հայրանունը Գիորգի էր, Գոմպոր գյուղի բնակիչ Կարապետի եղբայրը Մախորոբեղն էր [21, էջեր 220, 229, 230]: Այսպիսի փաստերը վկայում են ինչպես խառն բնակչություն ունեցող գյուղերի գոյության, այնպես էլ երկու էթնիկական խմբերի միջև ոչ միայն հանդուրժողականության, այլև բարեկամական հարաբերությունների առկայության մասին:

Այնուամենայնիվ, հարկային մատյանների վրաց թարգմանիչներ Ս. Զիկիան և Ն. Շենգելիան, փորձելով ցույց տալ վրացական տարրի գերակայությունը տարածաշրջանում՝ եթե ոչ բացարձակ գերիշխանությունը, ապա գոնե դրա լայն ներկայացվածությունը, հաճախ «վրացացրել» են հայերին՝ ներկայացնելով «Գրիգոր» և «Գիրկոր» անունները վրացական ձևերով՝ «Գրիգուլ» և «Գիրկուլ»:

Ինչ վերաբերում է Տայքի տարածքում հանդիպող թյուրքական և թյուրքանման անձնանուններին, որոնք հայտնվում են հիմնականում հայկական միջավայրում, ապա դրանց առկայությունը կարելի է բացատրել այն փաստով, որ նման անունները մի ժամանակ լայնորեն տարածված էին հենց հայերի շրջանում: Արդյունքում, նույն ընտանիքում կարող էին հանդիպել թե՛ հայկական, թե՛ թյուրքական անուններ [16, էջեր 224–225]: Օրինակ՝ Մամրվանի գավառի Օլունոնուս գյուղում Նուրխաղ անունով մի մարդու որդիներից մեկը կոչվել է Մարտիրոս, իսկ մյուսը՝ Սուլթան, Մամրվանի մեկ այլ բնակիչ Մանվելը ունեցել է Կարագյոզ հայրանունը [21, էջեր 213, 216]:

Ամփոփելով վերը նշվածը՝ կարելի է պնդել, որ XVI դարի երկրորդ կեսին Տայքը շարունակում էր պահպանել իր հայկական բնույթը և մնում էր հայկական ինքնության պահպանման կարևոր կենտրոն: Բնակչության մեծամասնությունը հայեր էին՝ առաքելական և քաղկեդոնական:

Ժողովրդագրական գործընթացները Տայքում XVII դարում

Արևմտյան Հայաստանի, և մասնավորապես՝ Տայքի հայ բնակչության համար XVI–XVII դարերի թուրք–պարսկական պատերազմները կործանարար հետևանքներ ունեցան: Ռազմական գործողություններն ուղեկցվում էին զանգվածային ավերածու-

թյուններով և բնակչության բռնի տեղահանությամբ: Ժամանակակիցը վկայում է, թե «Թուլին ՌԼԹ (1590) էր, Արգում քաղաք այլազգի որդիքն ի պատիւ կոչեցին զքրիստոնէայ... և մեծ սուգ եղեւ քաղաքին, քանզի զԹորդումու ձորերն տիրեցին» [2, էջ 102]: Այս իրադարձությունը վկայում է այն ծանր իրավիճակի մասին, որում հայտնվել էին հայաբնակ գավառները XVI–XVII դդ. սահմանային բախումների հետևանքով:

Հայ ազգաբնակչության բռնի տեղահանման առավել լայնածավալ դրսևորումը կապված է պարսից շահ Աբբաս I-ի անվան հետ: 1604 թ., օսմանյան ներխուժման վտանգի պայմաններում, շահի հրամանով իրականացվեց պատմագրության մեջ «մեծ սյուրգյուն» անվամբ հայտնի հարկադիր տեղահանությունը: Ժամանակակիցների վկայությամբ հայրենի բնակավայրերից բռնի տեղահանված շուրջ 300.000–350.000 հայեր քշվեցին Սեֆյան Իրանի կենտրոնական շրջաններ: Զաքարիա Վանեցին անդրադառնալով այդ ողբերգական իրադարձությանը նշել է. «Զի էլ հրաման յարքայէն, զի երթիցէն և գերեցէն գտունս հայոց: Եվ գնացեալ գերեցուցին զԿարս, զՇիրակունիս, զԲասեն, զԿաղզըւան, զԱղջաղալեն, զԱլաշկերտ, զԳաւգ(սու), զԱիքլիս, զՏումանիս, զՉղըր, զԱրտախան, **զԿոլայ, զՇաքի, զՇրւան, զՇամախի, զԲանակ, զՓասկեր (Փանակերտ), զՅուխտիք, զՄամրվան,** (ընդգծումները մերն են) զԹարխուն, զՍեպեր, զԵրեւան, զՆախըվան, զԶուղայ, զԱդրակ, զՍալամաստ և այլ բազում գեաւոյ և քաղաք, զոր ոչ կարեմք ընդ գրով արկանել: Զի Դավրեժոյ մինչև ի Թեոդորոյաւլիս, որ Արգըռում կոչեն անմարդաբնակ արարի, և Երեւանայ մինչև Թարվեզ 60.000 գերի արարին» [8, էջեր 411–412]:

Այս բռնագաղթը հայ ժողովրդի ճակատագրում դարձավ ժողովրդագրական կտրուկ շրջադարձի պատճառ, բազմաթիվ հայկական գավառներ ամայացան, լրջորեն խաթարվեց ավանդական գյուղացիական և քաղաքային կյանքը:

Քառորդ դար անց պատմությունը կրկնվեց. Ռազմական հաջողության չհասնելով Ապազի շրջանում՝ օսմանյան զորքը Խալիլ փաշայի հրամանով ավերեց Երզնկան, Էրզրումը, Բասենը, **Թորթումը** և հարակից գավառներն ու տեղահանեց քրիստոնյա (հայ) ազգաբնակչությանը [9, էջ 327]:

Նվաճված ժողովուրդների վրա լիակատար վերահսկողություն հաստատելու նպատակով սուլթանական կառավարությունը սկսեց օկուպացված տարածքները վերաբնակեցնել թյուրքալեզու և իրանալեզու ցեղախմբերով: Քրդերի վերաբնակեցման ցանկությանը ի պատասխան՝ սուլթան Մուրադ IV-ը 1635 թ. կազմակերպեց նրանց գանգվածային տեղաշարժը դեպի Էրզրումի էյալեթի հյուսիսային շրջաններ: Եթե նախկինում քրդերը հյուսիս էին անցնում ամառվա ամիսներին՝ յայլաներում իրենց մեծաքանակ հոտերն արածեցնելու համար, ապա այժմ նրանք տեղավորվեցին հայաթափված բնակավայրերում և անցան մշտական բնակության: Ավելին՝ տեղի հայ ազգաբնակչությունը այժմ արդեն պարտավոր էր ամբողջ ձմեռ պահել ինչպես քրդերին, այնպես էլ նրանց անասուններին: [1, էջ 134]:

Օսմանյան իշխանությունների նմանատիպ գործելառձն ուներ մեկ նպատակ՝ փոխել Արևմտյան Հայաստանի էթնիկ դիմագիծը: Եվ իրոք՝ պատերազմների և բռնագաղթերի արդյունքում Տայքի հայ ազգաբնակչության թիվը կրճատվեց: Դա հատկապես

ցայտուն է երևում, երբ համեմատում ենք 1574 և 1642 թթ. հարկացուցակներում առկա վիճակագրական տվյալները: Որպես օրինակ բերենք Թորթումի գավառը.

Աղյուսակ 2.

**Թորթումի գավառի բնակչության կրոնական կազմի համեմատական տվյալներ
(1574թ. և 1642թ.)**

N	Բնակավայրի անվանումը	1574 թ.			1642		
		Միսերի թիվը	Քրիստոնյաներ	Մահմեդականներ	Միսերի թիվը	Քրիստոնյաներ	Մահմեդականներ
1	Թորթում (ռաբաթ և կենտրոն)	54	50	4	22	18	4
2	Պոչենց	38	30	8	9	1	8
3	Սխտորուտ	39	31	8	3	-	3
4	Վանք	16	13	3	-	-	-
5	Տանքար	7	6	1	3	1	2
6	Չերբիլ	29	23	6	1	1	-
7	Մասրաքուլ	6	5	1	-	-	-
8	Սուքուրեք	12	10	2	-	-	-
9	Քարնաղուս	9	7	2	3	2	1
10	Գիրքուրնիք	6	5	1			
11	Վերին Լսկավ	87	80	7	12	10	2
12	Վարին Լսկավ	52	48	10	6	2	4
13	Նիխաղ	60	35	25	11	-	11
14	Բեթղար	15	12	3	4	-	4
15	Բշնկոց	13	10	3	-	-	-
16	Օսքիքավ	30	24	6	-	-	-
17	Աղասեր	-	-	-	9	4	5
18	Սինաք	12	10	2	-	-	-
19	Ղազարենց	15	12	3	4	-	4
20	Միհաջուր	-	-		8	4	4
21	Բարիլիս	12	10	2	-	-	-
22	Կաթնաջուր	-	-	-	2	2	-
23	Խոզբրիկ	30	24	6	14	1	13
24	Պար	16	13	3	14	8	6
25	Քեջնեթ	77	62	10	-	-	-
26	Մեծ Աղջրիկ	32	26	6	2	-	2
27	Պոչենց	29	23	6	-	-	-
28	Քցխա	102	82	20	22	1	21
29	Աղջրիկ	25	20	5	-	-	-
30	Քիսմաս	14	11	3	-	-	-
31	Չանկրես	44	35	9	-	-	-

Ժողովրդագրական պատկերի դիմախնդումը Տայքում 16-17-րդ դդ.

32	Արջուս	7	6	1	-	-	-
33	Այգեկ	33	28	5	5	-	5
34	Զինակեր	24	19	5	8	2	6
35	Վախթիկանց	16	13	3	9	3	6
36	Խաշուտ	15	12	3	7	5	2
37	Գեղիկ	18	14	4	4	1	3
38	Նորշեն	27	22	5	15	7	8
39	Վարդիշեն	16	13	3	-	-	-
40	Արջունիս	8	6	2			
41	Սաղեր	-	-	-	6		6
42	Էգրեկ	-	-	-	2	-	2
43	Մեղրագոմ	-	-	-	3	-	3
44	Աղբյուրիկ	-	-	-	5	-	5
45	Մաքիձոր	-	-	-	7	2	5
46	Էյթես	-	-	-	11	-	11
47	Փառիձոր	-	-	-	14	-	14
48	Աղբիձոր	-	-	-	5	3	2
49	Խախու	43	34	9	44	23	21
50	Վխիկ	55	44	10	17	-	17
51	Ընկուզեք	26	21	5	18	11	7
52	Ապրնես	31	25	6	12	-	12
53	Գեղուտ	19	15	4	3	-	3
54	Անի	8	6	2	-	-	-
55	Բարդոսանց	21	17	4	-	-	-
56	Կաղնուտ	26	21	5	7	-	7
57	Օղիկ	50	40	10	6	1	5
58	Սուրբօհան	14	11	3	2	1	1
59	Վերինգեղ ²	16	13	3	8	6	2
60	Վաղավեր	15	12	3	-	-	-
61	Կողաշեն	10	8	2	-	-	-
62	Ագորդ	27	22	5	5	-	5
63	Օսեթ	13	10	3	17	-	17
64	Օթղա	23	18	5	17	-	17
65	Իս	20	16	4	-	-	-
66	Օշքվանք	30	24	6	26	3	23
67	Օշք	43	34	9	31	-	31
68	Զխիկ (Ծխիկ)	30	20	10	16	-	16
69	Էշկիձոր	20	12	8	16	-	16
70	Խարս	30	24	6	30	-	30
71	Լեք	20	16	4	18	-	18

² Մ.Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող ձեռագրերից մեկը, որը գրվել է 1663 թ. Վերինգյուղում Արրահամ քահանայի կողմից, վկայում է այնտեղ կաթողիկե եկեղեցու ստկայության մասին: Տե՛ս Մատենադարան, Ձեռագիր № 8624, էջ 96բ:

Ակոսյով Արկադի, Հայրապետյան Արմեն

72	Թև	25	16	9	11	-	11
73	Խարթիսա	20	16	4	10	-	10
Ընդամենը Թորթումի գավառում		1680	1344	336	560	140	444

Փաստորեն, եթե 1574 թ. տվյալներով Թորթումի գավառում հաշվառված էր ընդհանուր առմամբ 1680 ծուխ, որոնցից 1344-ը (մոտ 80%) քրիստոնյա էին, իսկ 336-ը (մոտ 20%)՝ մահմեդական, ապա 1642 թ. նույն գավառում արձանագրվում է ընդամենը 560 ծուխ, որոնցից 140-ը (մոտ 25%) քրիստոնյա էին, իսկ 444-ը (մոտ 75%)՝ մահմեդական: Ծխերի ընդհանուր թիվը նվազել էր գրեթե երեք անգամ, իսկ բնակչության մեջ նախկինում գերակշռող քրիստոնյա մեծամասնությունը վերածվել էր փոքրամասնության:

Հարկացուցակների համեմատական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ քրիստոնյաների թիվը նվազել է մոտ 89,6%-ով՝ 1344-ից իջնելով մինչև 140 ծուխ: Մահմեդականների թիվը, ընդհակառակը, աճել է շուրջ 32,1%-ով՝ 336-ից հասնելով 444-ի: Սա վկայում է ոչ միայն բնակչության թվի կտրուկ անկման, այլև էթնիկ և կրոնական կազմի որակական վերափոխման մասին:

Ի տարբերություն 1574 թ.-ի՝ 1642 թ. վիճակագրական փաստաթղթերում բազմաթիվ բնակավայրեր այլևս չեն հանդիպում, ինչը կարելի է մեկնաբանել որպես դրանց ավերում կամ բնակչության լիակատար արտագաղթ: Մի շարք գյուղերում կտրուկ աճում է մահմեդականների թիվը: Օրինակ՝ Քցիս գյուղում 1574 թ. առկա էր 102 տնտեսություն, որոնցից 1-ը մահմեդական, իսկ 1642 թ.՝ ընդամենը 22 ծուխ, որոնցից 21-ը մահմեդական [17, էջ 30]:

Քրիստոնյաների փոքրաթիվ մնացորդները հիմնականում պահպանվել էին լեռնային և համեմատաբար մեկուսացված գյուղերում, որտեղ մահմեդական բնակչության ներթափանցումը խիստ սահմանափակ էր:

1639 թ. Կասրե-Շիրինի հաշտության պայմանագրի կնքումից հետո թուրքական կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ նվաճված ժողովուրդների մահմեդականացման գործընթացին: Հակոբ Կարնեցիի գրում է. «Ի բազմանալն Հագարացոցն ի ժամանակս մեր ի թուականիս 1643 ամին եղև հրաման մեծ կայսերեն Ստամպոլայ ի վերայ մոլլայի միոջ, որ էր յոյժ անուանի և առաջակայ էր քաղաքիս Արզրումայ և փաշաներաց՝ Ջաֆար անուն ժանտաբարոյ և քրիստոնեից թասիպ, յաշխարհագիր առնել զբոլոր շրջակայ երկիրս Արզրումայ: Եվ ելեալ արար դաւտար և կապեաց ծանր խարաճ, և ելին մեծ և փոքր ի թագաւորական դաւտարն. և երկրիս Վրացիքն ամենայն յերկուցեալք ի յահէ խարաճին յօրէնս Մահմետի. ապա ազգս Հայոց մնացին ի վերայ հաւատոցն ողորմութեամբն Քրիստոսի և աղօթիւք սուրբ Լուսաւորչին» [12, էջ 18]:

Զանգվածային մահմեդականացման մեկ այլ դեպքի մասին վկայում է Ղ. Ինճիճյանը. «...զնախկին հայկազուն բնակչաց Թորթումայ, թե ձանձրացեալք ի բռնութենէ և ի զրկանաց, դարձան առ հասարակ ի կրօնս տաճկաց», չնայած գյուղերը շարունակում էին մնալ «ըստ մասին բնակեալ ի հայոց և ըստ մասին ի տաճկաց (7, էջեր 93-94):

Թուրքական իշխանությունների կողմից իրականացված բռնի իսլամացումն այն աստիճան էր խորքային, որ կարճ ժամանակ անց Տայքի ուղղափառ եկեղեցին գործնա-

կանում դադարեց գոյություն ունենալ: Տայքի նշանակալի հոգևոր կենտրոնների՝ Իշխանի, Բանակի, Օշկի, Խախուի և այլոց մասին խոսելիս Վախուշտի Բագրատիոնին ընդգծում էր դրանց ամայացած վիճակը [10, էջեր 84-85]: Բնականաբար, դա կործանարար ազդեցություն ունեցավ ինչպես վրացացած հայերի, այնպես էլ հայության այն մի ստվար հատվածի համար, որն արդեն մի քանի դար է, ինչ ընդունել էր քաղկեդոնականություն: Հ. Տաշյանն այս առիթով գրում է, որ կղզիացած, առանց գլխավոր կենտրոնի նվիրապետության մնալով, հայախոս-վրացացած այս հայությանը մի առիթ էր ընդամենը պակասում, որպեսզի զանգվածաբար մահմեդականային: Եվ այդպիսի առիթ նրանց համար դարձավ 1643 թ. «ծանր խարաճը» [15, էջ 178]:

Իշխանությունների ճնշման ներքո իսլամացված հայերի զգալի մասը ձևականորեն ընդունեց իսլամը, սակայն իրականում պահպանեց երկակի ինքնություն. օրվա ընթացքում՝ մահմեդականներ, գիշերով՝ քրիստոնյաներ, ովքեր գաղտնի մասնակցում էին եկեղեցական ծեսերին: Այս բնակչությունը կոչվում էր «կեսկես» - կես հայ քրիստոնյա, կես թուրք մահմեդական: Տայքի «կեսկեսների» մի զգալի մասը գրեթե չէր տարբերվում մնացած հայ բնակչությունից. նրանք հաճախ նույնիսկ թուրքերեն ազատ չէին խոսում, նրանց խոսքում առատ էին հայկական բառերը, իսկ անուններին ավելանում էր թուրքական վերջավորությունը «օղի» - Կոստանօղի, Կիրակոսօղի, Գասպարօղի և այլ [16, էջ 81; 18, էջ 537]: Հայկական և քրիստոնեական տարրը հատկապես լավ էր պահպանվել «կեսկես» կանանց շրջանում: Դա բացատրվում է նրանով, որ ավանդական հայկական հասարակության մեջ կինն էր ընտանիքում լեզվի, հավատքի և մշակութային ավանդույթների հիմնական պահպանը: Բռնի իսլամացման և մշակութային ճնշումների պայմաններում հայ կանայք դրսևորեցին տոկունություն՝ պահպանելով ավանդույթները ընտանեկան միջավայրում: Նրանք առանցքային դեր ունեցան երեխաներին հայերենով դաստիարակելու և համայնքային հիշողությունը պահպանելու գործում:

Արժե նշել նաև, որ Տայքի հայ բնակչության մի մասը, ձգտելով խուսափել հալածանքներից, հաճախ իրենց նույնացնում էր ոչ միայն մահմեդականների, այլև լազերի հետ: Այդ պատճառով նրանց երբեմն կոչում էին ոչ թե «կեսկես», այլ «հայ-լազ» [11, էջ 80]:

Հ. Տաշյանը գրում է. «Այս պարագան մասամբ նպաստաւոր էր բռնի մահմեդականացման շրջանին այնու, որ հայ-կաթոլիկեայք քիչ շատ եւրոպական պաշտպանութիւն մը կը վայելէին. միւս կողմանէ սակայն մոռանալու չէ ճիշդ .ԺԸ. դարու վերջերն եւ մանաւանդ .ԺԹ. դարու սկիզբն յարուցումս սաստիկ հալածանքները կաթոլիկէից դէմ, որոնց արձագանքը հասած է մինչեւ այս խորին ձորերը» [16, էջ 66]: Այս գործընթացի արդյունքում դավանափոխ եղան Բերդագրակի գավառի Կուլրաշեն, Որջնհաղ, Կիսկիմ, Նիխաղ, Կարմրիկ, Ծեռկունց, Տանձուտ, Վերին և Վարին Մոխուրկուտ գյուղերը, ինչպես նաև Խոտորջուրի գյուղախումբը:

Այսպիսով, XVII դարի առաջին կեսին Տայքի հայկական բնակչությունը ենթարկվեց արմատական ժողովրդագրական և էթնիկական փոփոխությունների: Պատերազմները, զանգվածային արտաքսումները և հարկադիր վերաբնակեցումները հանգեցրին ամայացման, մինչդեռ օսմանյան իշխանությունները խրախուսում էին մահմեդական ցեղերի վերաբնակեցումը հայաթափ տարածքներում: Հարկային մատյանները ցույց են

տալիս քրիստոնյաների թվի շուրջ 90 % նվազում և մահմեդականների թվի համեմատական աճ: Այս փոփոխությունը արմատապես փոխեց տարածաշրջանի կրոնական և էթնիկական կազմը. քրիստոնյա բնակչության մի մասը բռնի իսլամացվեց՝ ձևավորելով «կեսկես» անվամբ հայտնի խումբը:

ԵԶՐԱՆԻ ՊԱՐԻ ՎԵՐԱԿԱՆԱԿՈՒՄ: Այսպիսով, XVII դարի առաջին կեսին Տայքը հայտնվեց խոր ժողովրդագրական ճգնաժամի մեջ, որի հետևանքով ընդհանուր բնակչությունը նվազեց մոտ երկու երրորդով: Այս փոփոխությանը զուգընթաց տեղի ունեցավ նաև խորքային էթնոկրոնական տեղաշարժ. նախկինում գերակշռող քրիստոնյա մեծամասնությունը վերածվեց փոքրամասնության, մինչդեռ մահմեդական բնակչությունը ձեռք բերեց բացարձակ գերակայություն:

Այս գործընթացները համահունչ էին Օսմանյան կայսրության XVII դարի քաղաքականությանը, որի նպատակն էր ապահովել մահմեդական տարրի թվային առավելությունը սահմանային շրջաններում և թուլացնել քրիստոնյա բնակչության դիրքերը: Ցավոք, այս երևույթները այդտեղով չավարտվեցին. դրանք շարունակվեցին նաև հաջորդ դարերի ընթացքում՝ ի վերջո բերելով ողջ պատմական Տայքի ժողովրդագրական պատկերի արմատական փոփոխության:

Գ ր ա կ ա ն ու թ յ ու ն

1. **Ակոսյով Ա.** *Տայք. վարչաժողովրդագրական պատկերը XVI դարից XIX դարի I երեսնամյակը:* Երևան: ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ: 2013:
2. **Աղանեանց Գ.** *Դիվան Հայոց պատմություն:* Գիրք Ժ: Թիֆլիս: Աղանյանցի տպարան: 1912:
3. **Երիցյան Ա.** *Թե Տանկական Հայաստանում որքան հայ կա//* Փորձ: 1880: Հունիս-հուլիս: 216-217 էջեր:
4. *Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի նյութ ժողովուրդների մասին:* Հ. Ա: Կազմեց Ա. Սաֆրաստյանը: Երևան: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.: 1961:
5. *Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի նյութ ժողովուրդների մասին:* Հ. Բ: Կազմեց Ա. Սաֆրաստյանը: Երևան: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.: 1961:
6. *Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի նյութ ժողովուրդների մասին:* Հ. Գ: Էվիա Չելեբի: Կազմեց Ա. Սաֆրաստյանը: Երևան: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.: 1961:
7. **Ինճիբեան Գ.** *Աշխարհագրություն չորից մասանց աշխարհի:* Մաս Ա, Կ. Ա, Ասիա: Վենետիկ: Ս.Ղազար: 1806:
8. **Հակոբյան Վ., Հովհաննիսյան Ա.** *Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դ. հիշատակարաններ:* Հ. Բ, (1601–1620): Երևան: ՀՀ ԳԱԱ հրատարակություն: 1974:
9. **Հակոբյան Վ., Հովհաննիսյան Ա.** *Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դ. հիշատակարաններ:* Հ. Բ, (1620–1640): Երևան: ՀՀ ԳԱԱ հրատարակություն: 1978:
10. **Մելիքսեթ-Բեկ Լ.** *Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին:* Հ. Գ: Երևան: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակություն: 1955:
11. **Մելքոնյան Ա.** *Էրզրում. Էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը XIX դ. առաջին երեսնամյակին:* Երևան: ՀՀ ԳԱԱ հրատարակություն: 1994:
12. **Յակովբ Կարնեցի.** *Տեղագիր Վերին Հայոց:* Վաղարշապատ: Ս.Էջմիածնի տպարան: 1903:
13. **Սաֆրաստյան Ա.** *Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանումը XVII դ.//* Արևելագիտական ժողովածու: Հ. 1: Երևան: 1960: 285-302 էջեր:
14. **Տաշեան Յ.** *Հայ բնակչությունը Սև ծովին մինչև Կարին:* Վիեննա: Մխիթարյանների տպարան: 1921:
15. **Տաշեան Յ.** *Տայք, դրացիք և Խոտորջուր:* Հ. Ա: Վենետիկ: Ս.Ղազար: 1973:

16. **Տաշեան Յ.** *Տայք, դրացիք և խոտորացիք*: Հ. Բ. Վենետիկ: Ս.Ղազար: 1980:
17. **Inbaşı M., Çakır I., Demir S.** *1642 tarihli Erzurum Eyâleti mufasssal avârız defteri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu. 2014. (in Turkish).
18. **Линч Х. Ф. Б.** *Армения. Путевые очерки и этюды*. Тифлис: типография Мартиросяна. 1910.
19. *გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი*. წ. 2. თურქული ტექსტი გამოსცა, თარგმანი, გამოკლევა და კომენტარები დაურთო სერგი ჯიქიამ. თბილისი: საქართველოს აკადემიის გამომცემლობა, 1941.
20. *გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი*. წ. 3. თურქული ტექსტი გამოსცა, თარგმანი, გამოკლევა და კომენტარები დაურთო სერგი ჯიქიამ. თბილისი: საქართველოს აკადემიის გამომცემლობა, 1958.
21. *ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ (XVI-XVIII საუკუნეები)*. ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, მცირე შენიშვნებითა და ფაქსიმილეებით გამოსაცემად მოამზადა პროფ. ნოდარ შენგელიამ, თბ., 2013, გვ. 296-298.
22. *ჩილდირის ეილეთის ჯაზა დავთარი*. 1694-1732. თურქული ტექსტი თარგმანით გამოსაცემად მოამზადა ც. აბულაძემ, გამოკლევა დაურთო მ. სვანიძემ. თბილისი: მეცნიერება, 1979.

References

1. **Akopov, A.** Administrative and Demographic Picture from the 16th Century to the First Third of the 19th Century [*Tayq. varchajhoghovrdagrakan patkery XVI daric XIX dari I eresnamyaky*]. Yerevan: Institute of History of the Academy of Sciences of RA 2013. (in Armenian).
2. **Aghaneyants, G.** Collection of Armenian History [*Divan Hayots patmutian*]. Book 10. Tiflis: Aghanyants' Press. 1912. (in Armenian)
3. **Yeritsyan, A.** How Many Armenians Live in Turkish Armenia [*Te Tachkakan Hayastanum vorkan hay ka*]/ *Pordz.* 1880. June–July, 216-229 pp. (in Armenian)
4. Turkish Sources about Armenia, Armenians and Other Peoples of the South Caucasus [*Turkakan aghbyurnery Hayastani, hayeri yev Andrkovkasi myus zhoghovurdneri masin*]. Vol. 1. Compiled by A. Safrastyan. Yerevan: Publishing House of the Academy of Sciences of Ar. SSR. 1961. (in Armenian)
5. Turkish Sources about Armenia, Armenians and Other Peoples of the South Caucasus [*Turkakan aghbyurnery Hayastani, hayeri yev Andrkovkasi myus zhoghovurdneri masin*]. Vol. 2. Compiled by A. Safrastyan. Yerevan: Publishing House of the Academy of Sciences of the Ar. SSR. 1964. (in Armenian)
6. Turkish Sources about Armenia, Armenians and Other Peoples of the South Caucasus [*Turkakan aghbyurnery Hayastani, hayeri yev Andrkovkasi myus zhoghovurdneri masin*]. Vol. 3. Evlia Chelebi. Compiled by A. Safrastyan. Yerevan: Publishing House of the Academy of Sciences of the Ar. SSR. 1967. (in Armenian)
7. **Inchichian, G.** Geography of the Four Parts of the World [*Ashkharagrutyun chorits masants ashkharhi*]. Part 1. Vol. I. Asia. Venice: St Lazare. 1806. (in Armenian)
8. **Hakobyan, V., Hovhannisyan, A.** Colophons of Armenian Manuscripts of the 17th Century [*Hayeren dzeragreri 17 dari hishtakaran*]. Vol. 1 (1601–1620). Yerevan. Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR. 1974. (in Armenian)
9. **Hakobyan V., Hovhannisyan, A.** Colophons of Armenian Manuscripts of the 17th Century [*Hayeren dzeragreri 17 dari hishtakaran*]. Vol. 2 (1621–1640). Yerevan. Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR (in Armenian)
10. **Melikset-Bek L.** *Georgian Sources about Armenia and Armenians* [*Vrats aghbyurnery Hayastani yev hayeri masin*]. Vol. III. Yerevan. Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR. 1955. (in Armenian).

11. **Melkonyan, A.** Erzurum. The Armenian Population of Erzurum Province in the First Three Decades of the 19th Century Erzurum (*Erzrumi nahangi hay azgnabnakchutyuny XIX dari arajin yeresnamyakin*). Yerevan. Publishing House of the Academy of Sciences of the Republic of Armenia. 1994. (in Armenian)
12. **Hakob of Karin.** Topography of Upper Armenia [*Teghagir verin hayoc*]. Vagharshapat: Mother See of Holy Etchmiadzin. 1903. (in Armenian)
13. **Safrastyan, A.** The Administrative Division of the Ottoman Empire in the 17th Century [*Osmanian kaysrutyan varchakan bazhanumy XVII dar*] // Oriental Studies Collection 1960. Vol. 1, 285–302 pp. (in Armenian)
14. **Tashian, H.** The Armenian Population from the Black Sea to Karin [*Hay bnakchutyuny Sev tsoven minchev Karin*]. Vienna: Mekhitarist Printing House. 1921. (in Armenian)
15. **Tashian, H.** Tayk, Neighbors and Khotorjur [*Tayk, dratsik yev Khotorjur*]. Vol. A. Venice: St. Lazare. 1973. (in Armenian)
16. **Tashian, H.** Tayk, Neighbors and Khotorjur [*Tayk, dratsik yev Khotorjur*]. Vol. B. Venice: St. Lazare. 1980. (in Armenian)
17. **Inbaşı, M. Çakır I., Demir S.** 1642 tarihli Erzurum Eyâleti mufassal avâriz defteri. Ankara: Türk Tarih Kurumu. 2014. (in Turkish)
18. **Lynch, H.F.B.** Armenia. Travel Sketches and Studies [*Armenia. Putevye ocherki i etudy*]. Tiflis: Martirosian Printing House. 1910. (in Russian)
19. Extensive register of the Gurjistan Vilayet [*Gurjistanis vilaietis didi davtari*]. Georgian translation by S. Jikia. Vol. 2. Tbilisi: Publishing House of the Georgian Academy of Sciences. 1941. (in Georgian)
20. Extensive register of the Gurjistan Vilayet [*Gurjistanis vilaietis didi davtari*]. Georgian translation by S. Jikia. Vol. 3. Tbilisi: Publishing House of the Georgian Academy of Sciences. 1958. (in Georgian)
21. Ottoman Detailed and Short Censuses of Tao-Klarjeti, 16th–18th Centuries [*Osmaluri vrtseli da mokle davtrebi Tao-Klarjetis shesakheb (XVI–XVIII saukuneebi)*]. Ottoman text with Georgian translation, introduction, notes and facsimiles, prepared for publication by Prof. Nodar Shengelia. Tbilisi. 2013. (in Georgian)
22. The Jaba Register of the Childir Eyalet (1694–1732) [*Childiris eialetis jaba davtari (1694–1732)*]. With supplements by M. Svanidze. Tbilisi: Metsniereba. 1979. (in Georgian)

Ընդունվել է / Received on: **18. 10. 2025**

Գրախոսվել է / Reviewed on: **02. 11. 2025**

Հանձնվել է տպ. / Accepted for Pub: **10. 12. 2025**

Տեղեկություններ հեղինակների մասին

Արկադի Արտյոմի ԱԿՈՊՈՎ՝ պատմ. գիտ. թեկնածու,
ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի գիտաբարոյաբ. Գյումրի. ՀՀ,
Էլ. huugne@arkadone1@gmail.com, / ORCID.org/0000-0001-6771-9747

Arkadi Artyom AKOPOV: PhD in History, Scientific Secretary at
Shirak Center of Armenological Studies of the NAS, Gyumri, RA,
e-mail: arkadone1@gmail.com / ORCID.org/0000-0001-6771-9747

Արմեն Սերգոյի ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ՝ պատմ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ,
ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի տնօրեն,
ՇՀՀ պատմության ամբիոնի դոցենտ, Գյումրի. ՀՀ,
Էլ. huugne@a.hayrapetyan@shirakcenter.sci.am / ORCID.org/0000-0003-1051-5078

Armen Sergo HAYRAPETYAN: PhD in History, Director of the Shirak Center for
Armenological Studies of NAS, Gyumri, Associate Professor of SUSh, Gyumri, RA,
e-mail: a.hayrapetyan@shirakcenter.sci.am / ORCID.org/0000-0003-1051-5078